

מבוא אורי דרומי

לקובץ המאמרים שבפנינו קדם הספר מסד לאמנה חברתית חדשה בין שומרי מצוות וחופשיים בישראל¹ - פרי עמלם המשותף של רות גביזון, פרופסור למשפטים באוניברסיטה העברית ובאותו זמן גם עמיתה בכירה במכון הישראלי לדמוקרטיה, והרב יעקב מדן, מחנך בישיבת הר עציון ומורה במכללת יעקב הרצוג שבאלון שבות. מפעל מרשים זה נולד ביזמתו של ישראל הראל, איש מכון הרטמן, ונתמך בהמשך על ידי מרכז רבין. הוא היה האחרון בשורה של ניסיונות שנעשו במהלך השנים להסדיר את היחסים בין דתיים לחילונים לא באופן של 'משיכת חבל' פוליטית או הכרעות שיפוטיות, אלא בדרך של מנגנון קבלת החלטות מוסכם. המחברים עומדים על יתרונה של שיטה זו:

מסגרת פעולה מוסכמת בין חלקי הציבור היהודי בישראל, שהיא תוצאה של הידברות, היא הדרך הטובה ביותר לטפל במחלוקות עקרוניות. בדרך זו, נשמר כבודן של כל הקבוצות, תוך מחויבות לשמור על אמונותיהן ועל אורחות חייהן, בצד יכולת של הקבוצות לפעול בתיאום לקראת מטרות משותפות קיומיות. רוח האמנה שוללת כפיית כל קבוצה לוותר על קודשיה ועל עיקריה. היא מתירה ואף מחייבת הסכמות בנוגע לפרהסיא משותפת, שתקחנה בחשבון את תפיסותיהן של כל הקבוצות (שם, המבוא).

ברוח זו הציעו גביזון ומדן שורה של הסדרים בכל הקשור בשבועות, מרשם וגיוור; מעמד אישי; שבת; מועצות דתיות; כשרות; פתולוגיה והשתלת איברים; קבורה;

1 בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן אבי חי, ירושלים: שבט תשס"ג, ינואר 2003.

תפילה ברחבת הכותל; וצה"ל.² כל אחת מהסוגיות הללו שימשה לא פעם עילה להתגוששות בין דתיים וחילונים – בבתי המשפט, בזירה הפוליטית ולעתים אף ברחוב. פרשת רחוב בר-אילן שבירושלים היא דוגמה בולטת לכך.

בעקבות הפרות סדר חוזרות ונשנות מצד חרדים שהתנגדו לנסיעה בשבת ברחוב בר-אילן – עורק נסיעה מרכזי בירושלים העובר בשכונות שאוכלוסייתן חרדית – התגלגלה הסוגיה לפתחו של בית המשפט העליון, ובפסק הדין כתב הנשיא אהרון ברק כי 'אין זו רק מחלוקת על חופש התנועה ביום שישי ובשבת ברחוב בר-אילן. זוהי בעיקר מחלוקת קשה על יחסי דת ומדינה בישראל; זוהי מחלוקת נוקבת על אופייה של ישראל כמדינה יהודית או כמדינה דמוקרטית.' בית המשפט ניסה להימנע מהכרעה במחלוקת זו, ובצעד חסר תקדים החליט על הקמת ועדה ציבורית אשר תנסה לקבוע הסדרים מוסכמים לתחבורה ברחוב בר-אילן בשבת. ד"ר צבי צמרת, יו"ר הוועדה, כותב בקובץ זה על לקחיו מאותה פרשה:

למדתי כי עדיף כי הן בית המשפט והן הרבנים יפסקו כמה שפחות בשאלות היחסים העדינים בין חילוניים, מסורתיים, דתיים וחרדים. בתי משפט ורבנים, מטבעם, פוסקים פסיקות גיליוטינה: הכרעות של 'אשם' או 'זכאי', של 'טרף' או 'כשר'. רקמת היחסים הנדרשת בעם ישראל ובמדינת ישראל מורכבת הרבה יותר.

כדוגמה להסדר ראוי יותר למציאות הישראלית המורכבת, צבי צמרת מביא את ההסכמה מראשית ימי המדינה אשר התירה למשל תחבורה פרטית ותחבורת מוניות בשבת, אך אסרה על תחבורת אוטובוסים (חוץ מבחיפה ה'אדומה'). 'איזה בית משפט יכול לאשר הסדר כזה?' שואל צמרת, 'איזו רבנות יכולה לאשר זאת? לעניות דעתי, הסדרים אלו הם תמצית קיומנו כמדינה יהודית ודמוקרטית.'

אלא שאליה וקוץ בה: הן הדתיים הן החילונים סבורים כי הסטטוס-קוו שנקבע בראשית המדינה נשחק זה כבר. הדתיים טוענים כי בעבר הסכימו בחריקת שיניים לתנועתם של כלי רכב בודדים, משום שפגיעתם בצביון השבת הייתה מזערית, ואילו כיום, לגרסתם, נפרצו כל הסכרים, וכאילו להוסיף עוון על פשע, יעדיהם של רבים מכלי הרכב הללו הם הקניונים הפתוחים בשבת. החילונים לעומתם מנופפים בסוגיית גיוס בני השיבות: בראשית הוענק הפטור לכ-400 עילויים, מי שהיו אמורים לשאת את לפיד הלמדנות היהודית, ואילו כיום מדובר ברבבות.

החשדנות ההדדית מצאה את ביטויה בכינוס של המועצה הציבורית שליד המכון הישראלי לדמוקרטיה. בסיוון תשס"א, יוני 2001 התכנסה המועצה לדון באפשרות לעגן יחסי דת ומדינה במסגרת 'חוקה בהסכמה' שהמכון מנסה לקדם. בכינוס נידונה הצעה יצירתית להעניק בחוקה חסינות למשך עשר שנים לנושאי ליבה מרכזיים בתחומי דת-מדינה, בתקווה שבעשר השנים הללו ימתן השיח הציבורי את עצמת הרגשות ויוביל לדו-קיום חיובי יותר בין דתיים לחילונים, בלי שצד אחד יכפה את רצונו על רעהו. חברים חילונים בכינוס, בעיקר מהקצה הליברלי, התבטאו נגד מתן 'מעמד מיוחד' לנושאים דתיים, ואילו חברים דתיים, ובהם חברי כנסת, דיברו על הכאב שנגרם להם בעקבות חקיקת חוקי היסוד ב-1992: לדבריהם, נתנו ידם לחוקים בשל האמונה שיחזקו את זכויות האדם והאזרח, ובדיעבד גילו כי בכך הכשירו מכירת בשר חזיר. כמה מהם התבטאו – גם אם בבדיחות הדעת – כי מאחר שנכוו, מעתה ואילך, 'אפילו היו עשרת הדיברות כלולות בחוקה, לא היו מצביעים בעדה.'

מדוע אם כן, על אף הדברים הללו, חברי המועצה הציבורית – דתיים וחילונים – ממשיכים לדבר על הסדרת ענייני דת ומדינה בחוקה בהסכמה ועל צורות אחרות של הסכמה? התשובה נעוצה במחקר יהודים ישראלים: דיוקן, שערך מרכז גוטמן במכון הישראלי לדמוקרטיה בשנת 2000 בעבור קרן אבי חי. המחקר עוסק באמונות, בשמירת מסורת ובערכים של יהודים בישראל. המחברים, שלומית לוי, חנה לוינסון ואליהוא כ"ץ מצאו כי למרות היחסים העכורים בין דתיים לחילונים בישראל, רוב הישראלים מחשיבים מאוד את יהדותם ומסכימים כי על המדינה לשאת אופי יהודי. לעומת זאת יש אמביוולנטיות באשר לתפקידה של המדינה באכיפת האופי היהודי: מרבית הישראלים היו רוצים שלא המדינה היא שתקבע את הגוון היהודי של החיים הציבוריים, אלא הם עצמם. כפי שהתבטא פרופ' אליהוא כ"ץ באותו כינוס: 'שהיו בתי כנסת קונסרבטיביים ורפורמיים, אבל אנחנו לא נלך; שהיו נישואין אזרחיים, אבל לא בשבילנו; שהיו קניונים בשבת, אבל אנחנו לא נקנה.'

אלא שכאמור, מיסוד הסדרים מעין אלו נעשה קשה להשגה מיום ליום, ולכן חשובה כל כך העובדה שרות גביון החילונית, ויעקב מדן, הרב האורתודוקסי, הגיעו להסדרים מוסכמים בתחומי מפתח ביחסי דת-מדינה וביחסים בין חילונים לדתיים. אביעזר רביצקי, עמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה ופרופסור למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית, סבור כי 'זו ההצעה הרצינית, המקיפה והבשלה ביותר שהוצעה בנושא זה מאז קום המדינה; היא עשויה להתקבל על דעת הרוב הישראלי, ויש לשער שהיא תטביע חותם ניכר על השיח הציבורי, על ההסכמות

התרבותיות ועל ההסדרים המעשיים שיתקבלו בקרבנו בעתיד'.³ הוא מסביר מדוע, בניגוד לדעה המקובלת, פשרה בין דתיים לחילונים אפשרית: 'פשרה אינה נערכת בין אמונות אלא בין מאמינים; היא אינה נדרשת בין אידאות חלוקות זו על זו, אלא בין אידיאולוגים החולקים זה על זה.' במילים אחרות, הפשרה אינה בין דת לחילוניות, אלא בין אנשים דתיים לאנשים חילוניים, 'והרי אלו ואלו מייצגים עולמות עשירים יותר וסבוכים יותר מאלה שהם מביאים אתם אל שולחן המשא ומתן'.

קובץ המאמרים **שבת אחים** ממקם את אמנת גביון-מדן בהקשר ההיסטורי שלה. בראשיתו של הספר דיון ב'פולמוס התרבות' – פרשת הדרכים הגדולה של התנועה הציונית בראשיתה, שממנה הסתמן הקרע בין הציונות לאורתודוקסיה. בעקבותיו מובאים חזונותיהם של הרב קוק, הרב דב דראכמן, יצחק ניסנבוים וברל כצנלסון על אופייה היהודי של המדינה שתקום, ופרופסור מנחם פרידמן מאוניברסיטת בר-אילן דן בסטטוס-קוו המפורסם מימיה הראשונים של המדינה. בהמשך הקובץ נפרסים פרקים חשובים בתולדות יחסי דת ומדינה, החל בשיחתו של דוד בן-גוריון עם החזון-איש, דרך פנייתו של בן-גוריון לחכמי ישראל ('מיהו יהודי') ותשובותיהם אליו, ועד רעיונות והצעות שהועלו במהלך השנים לפתרון שאלות דת ומדינה: ועדת נאמן לעניין סוגיית הגיור; הצעות פנחס שיפמן במסגרת האגודה לזכויות האזרח לחלופות נישואין וגירושין בישראל; מסמך צוות השבת של הפורום להסכמה לאומית, ועוד. הקובץ גם מונה את הניסיונות העיקריים שקדמו לאמנת גביון-מדן להגיע להסדרים מוסכמים בשאלות דת ומדינה – 'אמנת מימד', 'הפורום להסכמה לאומית', 'הצוות הבין-תנועתי' ו'אמנת כינרת'. כמו כן מובא בקובץ מאמרו המסכם של ד"ר אשר כהן ממחלקת מדעי מדינה באוניברסיטת בר-אילן. המאמר דן בהופעתן של האמנות להסדרת יחסי דתיים-חילונים על רקע כישלונה של המערכת הפוליטית להגיע לפתרונות מוסכמים. (סקירה מפורטת של כל האמנות, גם אלה שלא נזכרו בקובץ זה, וביניהן האמנה החלוצית של הרב יואל בן-נון ורות גביון בעניין השבת, מופיעה בקובץ **אמנות בישראל: ניסיונות להסדרת יחסי חילונים ודתיים**.⁴) כן מובאות בספר הצעות לחקיקה בענייני דת ומדינה וגיוס בני הישיבות. את קובץ המאמרים חותם רב-שיח שהתקיים במכון הישראלי לדמוקרטיה ובו פרסו פרופ' גביון והרב מדן את משנתם זו שהובילה אותם להסכמה המיוחדת במינה, והגיבו להערות.

3 ראו דבריו להלן, עמ' 398-414.

4 הוצאת מועצת יח"ד שלידי בית הנשיא, ירושלים: תשס"ה.

ראוי לקרוא ספר זה בצד אמנת גביון-מדן עצמה.⁵ את תמצית ההצעות של האמנה הבאנו להלן בעמ' 436-437.

לסיום, האם הסכמה בין דתיים לחילונים אפשרית, או שאנו נדונים לחזור שוב ושוב על ניסיונות של בעלי כוונות טובות שיסתיימו בתסכול? פרופ' דני סטטמן מאוניברסיטת חיפה סבור כי אחת המכשלות העומדות על דרכו דיאלוג פורה בין דתיים וחילונים היא תחושת העלבון ששני הצדדים מעוררים זה אצל זה. במאמרו בקובץ הקונפליקט: יחסי דת ומדינה בישראל,⁶ הוא גורס כי לדתיים 'נטייה לפרש כל כאב רגשי שנגרם להם בשל התנהגות החילונים כמקרה של פגיעה אסורה ברגשות. אבל בכך הם מעוותים את המציאות, שכן במקרים רבים הפגיעה היא אגבית, ולחילונים אין כל כוונה להסב לדתיים כאב רגשי או להעליב אותם.' אשר לחילונים, 'הם נוטים להיעלב מהתפישה הדתית המציעה פרשנות למוטיבציה "האמיתית" להתנהגותם ובשל כך הם חשים שדיאלוג של ממש עם הדתיים אינו אפשרי.' אבל מדוע נעלבים החילונים מהגישה הדתית יותר משהם נעלבים, נאמר, מתאוריות פסיכולוגיות המנסות להסביר את התנהגותו של האדם? התשובה, אליבא דסטטמן, נעוצה בהיות הדתיים 'קבוצה ניכרת ובעלת השפעה בחברה הישראלית. הקרבה של קבוצה זו לקבוצה החילונית והתחרות הקיימת ביניהן על המשאבים הפוליטיים והכלכליים משמשות קרקע פורייה לצמיחת התחושות השליליות הנדונות.' אך סטטמן סבור כי 'אין צורך שהתנגדות זו תתבטא בעלבון ותמנע דיאלוג "בגובה העיניים" בין חילונים לדתיים. סופו של דבר, אם שני הצדדים, החילוני והדתי, ייעלבו פחות וידברו יותר, יהיה בכך כדי לתרום לשיקום הדיאלוג ביניהם ולהשגת הסדרים מוצלחים יותר לחיים משותפים מאלה הקיימים היום.'

הקובץ שבת אחים מוגש לקוראים בדיוק ברוח הדברים האחרונים הללו.

תודות

יבואו על הברכה כל הארגונים, הגופים הציבוריים וההוצאות לאור אשר הרשו לנו בנדיבות לב להדפיס מאמרים וקטעים שראו כבר אור במקומות אחרים. ראוי לכל שבח חנן עמיאור, על המלאכה הנאמנה של ליקוט הקטעים; תודות לתמי אילון-אורטל על התקנת הלשון ולמגיה יעקב חסון על עבודתו היסודית והקפדנית.

5 האמנה מוצגת באינטרנט באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה ובאתר האמנה www.idi.org.il

www.gavison-medan.org.il

6 בעריכת נחום לנגסטל ושוקי פרידמן, ידיעות אחרונות, תל-אביב: 2002.